

Ir filologui būtinos „apmokėtos sąskaitos“

Sergejus Georgijevičius Bočiarovas (g. 1929) – filologas, Rusijos MA Maskvos pasaulinės literatūros instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas, kurio mokslinių interesų sritys – literatūros istorija ir teorija, Aleksandro Puškino, Jevgenijaus Baratynskio, Nikolajaus Gogolio, Konstantino Leontjevo, Andrejaus Platono-vo, Miguelio de Cervanteso, Marcelio Prousto ir kitų rusų bei pasaulio rašytojų kūryba. Bočiarovas – Naujosios Puškino (2005) ir Aleksandro Solženicyno (2007) premijų laureatas. Yra išleidęs knygas *L. Tolstojaus romanas Karas ir taika (Роман Л. Толстого Война и мир, 1963)*; *Puškinio poetika (Поэтика Пушкина, 1974)*; *Apie meninius pasaulius: Cervantesas, Puškinas, Baratynskis, Gogolis, Dostojeuskis, Tolstojus, Platonovas (О художественных мирах: Сервантес, Пушкин, Баратынский, Гоголь, Достоевский, Толстой, Платонов, 1985)*; *Rusų literatūros siužetai (Сюжеты русской литературы, 1999)*, *Filologiniai siužetai (Филологические сюжеты, 2007)* ir kt.

Bočiarovas dažnai pristatomas kaip Michailo Bachtino mokinys ir pašnekovas, todėl pirmasis mano klausimas ir buvo apie pažintį su Bachtinu, apie mokytojo ir mokinio santykius, o antrasis – apie Lidiją Ginzburg, su kuria jaunystėje Bočiarovui irgi teko bendrauti. Sujungęs atsakymus į du pirmuosius klausimus, į kitus penkis pašnekovas pažiūrėjo dar kūrybiškiau, susikoncentruodamas prie to, ką pasakyti jam pasirodė svarbiausia. Todėl čia parašysiu tik trečiąjį, Bočiarovo minimą, savo klausimą: „Ką, Jūsų nuomone, reiškia būti filologu mūsų laikais? Jūs kalbate apie literatūrologiją kaip apie literatūrą. Kokia tai literatūrologija? Juk šiuo metu iš jaunuolio, besirengiančio rašyti literatūrologinę disertaciją, reikalaujama įvaldyti tam tikrą tyrinėjimo metodą, įvardinti jį pačioje disertacijos pradžioje ir kiek galima griežčiau jo laikytis. Kokia jau ten literatūra...“

Donata Mitaitė

2009 gegužės 10 d. Sergejus Bočiarovas švenčia
aštuoniasdešimtąjį gimtadienį.
Vivas, crescas, floreas multos annos!

1–2. Su Michailu Michailovičiumi Bachtinu ir Lidija Jakovlevna Ginzburg aš susitikau beveik tuo pačiu metu, XX a. 7-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje¹. L. J. yra parašiusi tekstą „Karta posūkio metu“, kuriame kalba apie savąją kartą praėjusio amžiaus 3–4-ojo dešimtmečių posūkyje. Mano ji karta atsidūrė naujame, jau priešingos krypties posūkyje 6–7-ajame dešimtmetyje, kai likimas man padovanojo pažintį su dviem visais požiūriais labai skirtingais „ne mūsų laikų žmonėmis“ – taip velionė Judita Matvejevna Kagan pavadino savo atsiminimus apie Bachtino aplinkos žmones. L. J. buvo iš kitos aplinkos, kitos mąstymo tradicijos ir mokyklos. Bet jie abu – „ne mūsų laikų žmonės“, ir man, gyvenančiam visai kitame laike, būtent tai buvo svarbu ir vertinga. Tai nors šiek tiek laisvino iš anuometinio mūsų laiko ankštumo ir skurdo.

Jie abu, kai su jais susipažinau, buvo ne tik skirtingų, bet ir svetimų viena kitai, senų mąstymo linijų, ratų ir „klodu“ paveldėtojai-skeveldros. 3-asis dešimtmetis – labai įvairiasluoksni epocha (beje, pagal savo svarbiausius interesus, pagal filosofinį raugą Bachtinas priklausė ankstesnei simbolistinei epochai). Prisimenu, kaip pokalbio metu Lidija Jakovlevna stebėjosi Bachtiną supančiais žmonėmis, o jis savo ruožtu pasakojo, kad su žymiaisiais formalistais, kuriuos L. J. vadino savo „metrais“, beveik nebuvo pažįstamas ir su jų ratu niekaip nesusiliesdavo. Labai daug ką reiškė šitas ratų atsiskyrimas – ir idėjine, ir filosofine, ir netgi iš dalies politine prasme (bet sunku čia braižyti griežtas linijas). Aišku, filologine prasme taip pat. 3-ojo dešimtmečio pabaigoje Bachtinas dalyvavo negailestingoje polemikoje su formalistais (*Формальный метод в литературоведении / Formalusis metodas literatūrologijoje*, 1928), ir Viktoras Borišovičius Šklovskis, susidraugavęs su Bachtinu, kai jie abudu jau buvo seni, šitos knygos vis dėlto jam negalėjo atleisti.

Taigi priešingos krypties istoriniame posūkyje susitikęs tokių skirtingų filologinių mokyklų įpėdinius ir kalbėdamasis su jais gana ilgai ir daug, aš galėjau prisiliesti prie to, kas skirtinga mūsų nesenoje istorijoje. Tačiau atsitiko taip, kad posūkis padarė mus ne tik formaliais amžininkais. Atėjome iš skirtingo laiko, bet paradoksas – mūsų nenormalios istorijos paradoksas – buvo tas, kad tuo laiku, kai mes atėjome į mokslą, jie, aišku, kitaip, bet irgi pradėjo ten eiti. Du jau seni žmonės, literatai, iš naujo pradėjo savo kelią. 1963 m. provincijos dėstytojas Bachtinas, artėdamas prie savojo 70-mečio, išleido *Dostojevskio poetikos*

¹ Pokalbis vyko rusų kalba, išvertė Donata Mitaitė.

problemas ir tapo nebeužmirštas, žinomas, įveikė savo beveik nebūtį moksle ir pradėjo kelią į pasaulinę šlovę. Bet ir Lidijos Ginzburg knyga *О лирике (Apie lyriką)*, išėjusi beveik tuo pačiu metu, 1964 m., iš esmės buvo pirmoji iš šešių klasikinių jos knygų, išleistų paskutiniu juo jos amžiaus ketvirčiu. Taigi aš su ja susipažinau (netikėtai gavęs iš jos dovanų knygą, o kartu ir kvietimą paskambinti ir užteiti, „jei būsite Leningrade“) jos senatvės, bet kartu ir naujo kelio pradžioje. Ji atsiskleidė būtent senatvėje.

Iš Bachtino bandžiau mokyti visų pirma jo *žodžio* kaip viršlingvistinio (jo terminologija – metalingvistinio) objekto sampratos. „Žodis Dostojevskio kūryboje“ – tema ir pagrindinė jo knygos dalis: ne atskiras žodis, ne žodyno žodis, bet ir ne būtent tas Žodis, kuris buvo „pradžioje“. Bachtinas išlaiko santykį tarp lingvistikos ir sakralumo. Ne subanalintas žodis, bet kur kas stambesnis vienetas, jungiantis žmonių pasaulius, suaugantis su žmogumi, žodis-sąmonė, žodis-asmenybė. Be to, mane žavėjo „filosofas filologo vaidmenyje“, kaip Bachtiną apibūdino Michailas Gasparovas, matydamas šiame vaidmenyje nesusipratimą, *contradictio in adjecto*. O man jis buvo patrauklus ir mūsų amžiaus filologijoje ypač įdomus. Bandžiau iš Bachtino mokyti, netapdamas prisiekusiu bachtinistu, o kai mane taip vadindavo, visada paneigdavau. Populiarioji bachtinistika – kažkas panašaus į mokslinę sektą; tai rūkas, gaubiantis Bachtiną ir trukdantis aiškiai išvelgti jo figūrą ir jo vaidmenį.

Man ir mano draugams (Vadimui Kožinovui, Georgijui Gačevui, Vladimirui Turbinui, Leontinai Melichovai) pasisekė, nes mes dalyvavome Bachtino likime, ruošėme jo tekstus spaudai dar jam gyvam esant ir jau po jo mirties. Būtent Bachtino *likimas* ir buvo viena iš jo pamokų. Jis pats čia dalyvavo kažkaip pasyviai, tarsi kiek atsiribodamas. Viskas vyko tarsi savaime, be jo įsikišimo. Tuose įvykiuose buvo galima įžiūrėti klasikinį likimo braižą; viską, ką turėjo padaryti, jis jau buvo atlikęs anksčiau, būdamas nežinomas arba žinomas tik labai nedaugeliui – parašė knygas, ilgai laukusias savosios valandos, o kai ji atėjo, pradėjusias užkariauti pasaulį.

Pokalbiai su Lidija Jakovlevna buvo kitokie. Tiesą sakant, ji irgi buvo filosofė filologės vaidmeny, bet tie du vaidmenys jos darbe buvo griežčiau atskirti. Ją veikė OPOJAZ’o² laikų įgūdžiai, nors savo antropologiniais ir sudėtingesniais

2 Общество изучения поэтического языка (Poetinės kalbos tyrinėjimo draugija) – rusų filologų (vadinamųjų formalistų) draugija, veikusi XX a. 2-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje–3-ajame dešimtmetyje. Žymiausi dalyviai: Romanas Jakobsonas, Viktoras Šklovskis, Borisas Eichenbaumas, Jurijus Tynianovas, Viktoras Žirmunskis ir kt. (*vertėjos pastaba*).

filosofiniais interesais ji anksti nuklydo nuo pagrindinio, „metrų“ nužymėto, kelio. Jau nuo 3-ojo dešimtmečio pabaigos pagrindiniu jos susidomėjimo objektu tapo neoficialioji filosofinė proza, daugelį metų rašyta „į stalčių“ ir tik prasidėjus naujam istoriniam 8–9-ojo dešimtmečio pradžios posūkiui išvydusi dienos šviesą. Literatūrologija ir pačiu šiuo žodžiu ji bodėjosi; kai ją bandydavo ten „įtraukti“, sakė: „Svarbiausia, kad tai – jau ne poelgis“ (iš 1984 04 12 laiško). Poelgiu ji laikė savo analitinę prozą „apie gyvenimą“, apie žmones ir socialinius bei filosofinius būties „mechanizmus“, prozą, kuri šiandien plačiai žinoma. Sakytum, ilgaamžiškumas filosofiškai jai buvo duotas tam, kad pamatytų svarbiausią savo gyvenimo veikalą atspausdintą. Mūsų pokalbiuose daugiausia būdavo liečiami tie klausimai, kuriuos priimta vadinti „paskutiniaisiais“, nors ji juos vadino „priešpaskutiniaisiais“ todėl, kad paskutiniųjų klausimų sritis – tai absoliuto sfera, o absoliutai, sakydavo ji, – ne mūsų reikalas. Bet priešpaskutiniai klausimai remiasi į paskutiniusius – šitai ji pripažino, ir kalbama būdavo iš esmės apie tai. Nuo literatūrologijos (šio žodžio jie abu nemėgo: M. M., jį išgirdęs, susiraukdavo, o L. J. pabrėždavo, kad jos laikais šito žodžio nebuvo, sakydavo – literatūros istorija ir poetika) svarbiausiąją savo gyvenimo veiklą ji stengėsi atskirti; ryškiausiai šitie pagrindiniai jos interesai atsiskleidė antrojoje, pačioje asmeniškiausioje, jos knygoje – *Apie psichologinę prozą (О психологической прозе, 1971)*. Kai bandžiau atsargiai su ja pasiginčyti žurnalo recenzijoje, ji man laiške atsakė, kad Dostojevskis (buvo kalbama būtent apie jį) – ne jos rašytojas ir ne jos išgyventa patirtis, kurios „sąskaitos apmokėtos“ ir kuri būtina ne tik poetui, bet ir literatūrologui.

Čia pabandysiu pereiti prie antrosios Jūsų klausimų grupės, kuriuose minima ir mano mėgstama tezė apie „literatūrologiją kaip apie literatūrą“:

3–7. Trečiajame klausime Jūs aprašote tokį darbo būdą, kuris man visiškai svetimas. Aš niekada negalėjau dirbti, pradėdamas „nuo metodo“, o jeigu vis dėlto pasiekdavau kažką panašaus į metodą, tai greičiau stichiškai, intuityviai. Prisimenu, kažkada labai seniai pokalbio metu žinomas filosofas Evaldas Iljenkovas mudviejų su Gačevu paklausė, kas mums įdomiau – metodas ar pasaulio paveikslas. Aš iš karto atsakiau, kad man – pasaulio paveikslas. Hegelininkui Iljenkovui visų pirma buvo įdomus ir reikalingas metodas. Pasaulio paveikslas yra tai, ką mums duoda literatūra, o filologo tikslas galų gale ir yra suprasti, ką ji mums duoda. O metodas – tai instrumentas, o ne tikslas.

Man labai patinka viena knyga apie Europos literatūrą – Ericho Auerbacho *Mimezis*. Tai knyga be kokios nors išankstinės teorijos ir be deklaruoto metodo.

Ji ir prasideda keistai, be kokios nors bendros įžangos, iš karto – „Odisejo randas“. Pradedama tiesiog nuo epizodo, teksto fragmento analizės. Ir toliau tokiu pat būdu autorius eina į priekį, kurdamas Europos grožinės literatūros raidos paveikslą nuo *Odisejos* iki Virginios Woolf, savo istorinius žiedus kaip apgalvotus ir atrinktus įvairiausių tekstų fragmentus užmaudamas ant vientiso Europos literatūros stiebo. Pačioje solidžios knygos pabaigoje – visiškai trumpas „Bai-giamasis žodis“, kuriame pasakyta, kad autorius pasirinko tekstų analizės kelią, kuris „tiesiogiai veda prie paties reikalo“, ir kad autorius naudojosi bendrosiomis humanitarinėmis ir visiems suprantamomis rimtumo, problemiško ir tragizmo kategorijomis, vengdamas „neįprastos ir negrabios terminologijos“.

Koks nors pasirinktas tekstas mane irgi visada versdavo susimąstyti apie problemą, apie bendrą temą; susirinko keliolika tokių tarsi savų temų ir jų kontekstų; tai liudija mano knygų pavadinimai – *Apie meninius pasaulius, Rusų literatūros siužetai, Filologiniai siužetai*. Mane ėmė dominti ne visai įprasti, netel-pantys ir įprastinę poetikos sąvoką siužetai. Tai labai išsitiesę, didelės apimties, „ilgai grojantys“ siužetai, besiplėtojantys visoje mūsų literatūros erdvėje (ir iš-einantys už jos ribų į Europą), jos plačiame lauke, pereinantys nuo Puškino prie Dostojevskio ir toliau į XX amžių, kiaurai kertantys literatūros erdvę ir sudarantys jos dar mažai atpažintą prasmų tinklą. Tarkim, vos pastebimas gais-ro, sunaikinančio idilę, motyvas, nepriklausomai paraleliškas Puškino *Namelyje Kolomnoje* ir tuo pat metu rašytoje *Fausto* antrojoje dalyje, paskui pereinantis į Dostojevskio *Nelabuosius*, o toliau – į Bloko *Dvylika*. Bet tam, kad atpažintum šį tinklą (aš suvokiu mūsų ir, aišku, ne tik mūsų, o ir bet kurios literatūros lauką kaip bendrą tinklą, kurį sukūrė įvairūs meistrai) ir kad atskleistum tuos meta-siužetus, reikia filologo pastangų. Šituos ne atskirų kūrinių, bet nacionalinės bei platesnės literatūros siužetus vadinu *filologiniais siužetais* dėl to, kad juos kuria bedraautorai – filologas ir rašytojas.

Kita šiuo metu mane ypač dominanti tema – nuolat literatūros istorijoje sutinkama *sutapimų* mistika. Tai tokie keisti (prisimenant auksinius Puškino žo-džius „бывают странные сближенья“) daugiau ar mažiau erdvėje ir laike nuto-lusių vienas nuo kito kūrinių ir tekstų suartinimai, kurių neįmanoma arba ku-riuos sunku paaiškinti tiesiogine vieno teksto įtaka kitam ir sąmoningu rašytojo tikslu. Šiais atvejais neveikia tokie įprasti paaiškinimai ir sąvokos, kaip šaltinis, įtaka, tradicija, citata, todėl sutapimas lieka vienintelis paaiškinimas. Teoreti-kai pradėjo krypti dėmesį į tokius atvejus nuo XX a. 3-ojo dešimtmečio, tuo

pačiu metu ir Vakaruose, ir pas mus: Carlas Gustavas Jungas, Jurijus Tynianovas, Alfredas Bemas, o nuo antrosios amžiaus pusės – Bachtinas, prancūzų teksto teoretikai ir mūsų nesenujų laikų amžininkai Aleksandras Pančenko ir Vladimiras Toporovas.

Stengiantis paaiškinti šiuos mįslingus atvejus, siūlomos tokios teorinės metaforos, kaip „kultūrinė-istorinė telepatija“ (Bachtinas), „rezonansinė kultūros erdvė“ (Toporovas), platoniškieji „literatūriniai atsiminimai“ (Bemas), vieninga literatūros kraujotakos sistema, nematomais mūsų, tyrinėtojų, akiai kapiliarais pernešanti tam tikrus „logosus“ ir „geštaltus“ nuo vieno kūrėjo prie kito (Irina Rodnianskaja). Teorinės šio reiškinių prieigos nepaprastai margos, bet jas sieja akcentuojama jungiškąji sąmonė arba, kaip dar atsargiau suformulavo Bachtinas, tai, kas kūryboje yra *už sąmonės ribų*. Aš paaiškinimui bandau pasitelkti hipotezę apie ypatingo tipo literatūros *atmintį* – tam tikrą viršasmeninę paveldimą meninę atmintį – *genetinę literatūros atmintį*. Tai tarsi jos paveldėtas genetinis kodas.

Ši ypatinga atmintis tekstuose veikia per autorius, jų kūrėjus. Aišku, kad tokia hipotezė kelia klausimą apie jos santykį su madinga teorija. Pagal intertekstinės teorijos formulę, „bet koks tekstas yra kito teksto sugėrimo ir transformacijos rezultatas“ (Julia Kristeva). Ši „sugėrimo“ (*absorbition*) metafora labai vykusi ir, be abejonės, turinti realų pagrindą. Bet principinis intertekstinės doktrinos beasmeniškumas mane atstumia ir atrodo neįtikinamas taip pat, kaip ir pagrindinio mūsų tyrimo vieneto – kūrinio – atsisakymas ir jo pakeitimas anonimine teksto sąvoka. Aš sutinku su filosofo Valerijaus Podorogos neseniai knygoje *Mimezis* (2006, p. 16) išsakyta mintimi: „Atstumia ir naujaisi bandymai aprašyti semiotinę ‚interteksto‘ visuotinybę, nes jie kategoriškai nepripažįsta kūrinio.“

Štai fantastiškos eilutės iš Boriso Pasternako eilėraščio: „...и поняли мы, Что мы на пире в вековом прототипе, На пире Платона во время чумы.“ Tai eilutės, kurios naujos teorijos šviesoje atrodo besančios intertekstiškumo pavyzdys. Bet argi čia intertekstiškumas panaikina, kaip teigiama žymiojoje formuluotėje, intersubjektyvumą? Matome ryškų asmeninės kūrybos atvejį, čia asmeniškai dalyvauja trys poetai (tarp dviejų iš jų – šimtas, o tarp jų ir trečiojo – du su puse tūkstančio metų), dviejų vardai yra tekste (vienas paminėtas, kitas nematomas), trečias vardas užrašytas virš eilėraščio teksto. Platonas, Puškinas ir Pasternakas intertekste nedingsta.

Man ir mūsų filologo, kaip ir rašytojo, darbas yra asmeniškasis, o mūsų dabartinę būseną visų pirma apibūdina asmenybių trūkumas. O kokių ryškių dar

visai neseniai jų būta! Jurijus Lotmanas, Vladimiras Toporovas, Pavlas Grinceris, Georgijus Gačevas, Michailas Gasparovas, Sergejus Averincevas, Aleksandras Čiudakovas, Aleksandras Michailovas – kur jie? O juk visi jie buvo epochos, vadintos sąstingio epocha, figūros. Bet būtent tais 7–9-uoju dešimtmečiais filologas tapo visuomeniškai reikšminga figūra, taigi filologijoje greičiau dabartinė būsena vadintina kažkuo panašiu į sąstingį.

Galbūt aš per menkas mokslininkas, bet kai rašau mokslinį tekstą, visada noriu, kad jis būtų ir literatūrinis. Man atrodo, kad ir kiti mano minėti mokslininkai, kurių daugelis buvo mano draugai, irgi to siekė. Juk ir Lidiija Jakovlevna, kaip jau minėjau, rašė, kad išgyventa asmeninė patirtis („apmokėtos sąskaitos“) filologui būtina kaip ir poetui.